

RECENZJA

Judy Dunn (2008), *Przyjaźnie dzieci*

BEATA WINNICKA

Instytut Psychologii
Uniwersytet Jagielloński
Kraków

Książka o przyjaźni małych dzieci, napisana przez Judy Dunn, ukazała się w Wielkiej Brytanii w 2004 roku, jako kolejna pozycja z serii *Understanding Children's Worlds* wydawnictwa Blackwell. Jej autorką jest pełniąca funkcję redaktora serii Judy Dunn, profesor psychologii rozwojowej w Instytucie Psychiatrii King's College. Seria została pomyślana jako platforma umożliwiająca psychologom rozwojowym dzielenie się wynikami swoich badań oraz ich implikacjami z osobami, których praca związana jest z opiekowaniem się, edukacją i badaniami nad małymi dziećmi i ich rodzinami. Książka autorstwa Dunn idealnie spełnia wymogi serii: w interesujący i dostępny sposób przedstawia wyniki aktualnych badań nad rozwojem i uzupełnia je wnioskami użytecznymi w pracy z dziećmi. Publikacja powinna zainteresować psychologów praktyków pracujących z dziećmi i ich rodzinami, będzie też przydatna specjalistom z innych dziedzin. Praca Judy Dunn może stać się inspiracją również dla osób zainteresowanych przyjaźnią od strony teoretycznej.

Książka *Przyjaźnie dzieci* zarysowuje szerokie perspektywy poznawcze, odwołując się zarówno do klasycznych prac z tego zakresu, jak i wyników najnowszych badań. Szczególnie interesujące są tu badania longitudinalne, prowadzone w Stanach Zjednoczonych i w Wielkiej Brytanii przez autorkę wraz ze współpracownikami. Ich wyniki posłużyły m.in. do opisu stałości w przyjaźniach oraz zbadania możliwych zależności przyczynowych pomiędzy przyjaźnią i innymi

zmiennymi. Dunn bardzo uważnie i starannie rozpatruje zagadnienia związane z przyjaźnią dzieci, zachowując ostrożność w wyciąganiu wniosków, co szczególnie dotyczy ukazywania zależności przyczynowo-skutkowych. Autorka przedstawia problematykę przyjaźni z różnych perspektyw.

Książka zawiera wyniki szeroko zakrojonych rozważań, jednakże przejrzysty układ treści oraz załączony indeks rzeczowy ułatwiają odnajdywanie w niej wybranych zagadnień. Dzięki temu recenzowana pozycja może stanowić inspirujący wstęp do dalszych poszukiwań, co ułatwiają odwołania do innych publikacji. Bibliografię tworzą pozycje w przeważającej części z ostatnich dwóch dekad, szczególnie lat 90. ubiegłego wieku, w tym około 20 pozycji napisanych przez Dunn i jej współpracowników. Choć w książce brakuje dokładnego opisu metodologii prowadzonych przez autorkę badań, czytelnik łatwo zorientuje się, że polegają one na obserwacji zachowań dzieci i analizie ich wypowiedzi. Próbuąc zrozumieć dziecięcy świat, autorka stara się w jak najmniejszym stopniu ingerować w zachodzące w nim naturalne procesy; oddaje głos dzieciom, rozmawia z nimi. Dane uzyskane w badaniach własnych oraz innych badaczy ilustruje fragmentami pochodzącymi z biografii i autobiografii pisarzy, takich jak Margaret Atwood, Anthony Trollope czy Graham Green. Autorka podchodzi krytycznie do różnych utrwalonych przekonań, na przykład dotyczących różnic między płciami w zakresie przyjaźni. Obserwacje prowadzone w różnych

kontekstach pozwoliły odkryć, że poza szkołą dzieci przyjaźnią się z dziećmi przeciwnej płci, co znacznie osłabiło tezę o separacji płci, narzucającą się badaczom obserwującym dzieci na szkolnym boisku. Ponadto, jak zauważa Dunn, bliższe przyjrzenie się wynikom badań pozwala dostrzec zarówno znaczne różnice indywidualne w obrębie jedнопłciowych grup, jak i podobieństwo pomiędzy chłopcami a dziewczynkami pod względem wielu cech interakcji.

Treść książki została podzielona na dwieście rozdziałów. W pierwszym z nich autorka rozważa istotę dziecięcej przyjaźni i wskazuje na jej szczególną rolę w rozwoju. Wyznacza również obszar zagadnień poruszanych w dalszej części pracy. Rozdział drugi został poświęcony analizie początków przyjaźni. Dunn pokazuje, jak kształtuje się ta relacja, w wyniku analizy badań dzieci w wieku poniemowlęcym i przedszkolnym dochodzi do wniosku, że w związkach małych dzieci można odnaleźć najważniejsze cechy przyjaźni. Rozważania te znajdują kontynuację w kolejnym rozdziale, zawierającym charakterystykę przyjaźni we wczesnych latach szkolnych. Autorka ukazuje, jak osiągnięcia rozwojowe w zakresie rozumienia innych ludzi łączą się ze zmianą natury przyjaźni. W czwartym rozdziale, dotyczącym różnorodności dziecięcych przyjaźni, analizuje przyczyny występujących różnic oraz rozważa wpływ rodzaju przyjacielskich relacji na dalszy rozwój dziecka. W rozdziale piątym pokazuje, że przyjaźń może stanowić wsparcie w przezwyciężaniu trudnych sytuacji i pomagać w lepszym przystosowaniu. Następny rozdział został poświęcony problemom związanym z przyjaźniami dzieci w wieku szkolnym, takimi jak intrygi, odrzucenie czy poczucie osamotnienia. Dunn zastanawia się, czy przyjaźń może chronić przed przemocą ze strony innych dzieci i analizuje wpływ trudnych doświadczeń z rówieśnikami na funkcjonowanie w późniejszym wieku. Rozdział siódmy dotyczy różnic między chłopcami a dziewczętami w zakresie rozważanego problemu. Autorka podejmuje temat segregacji płci występującej w grupach społecznych, aby na tym tle scharakteryzować różnice

związane z płcią w relacjach przyjacielskich. W rozdziale ósmym, wychodząc od relacji przywiązania, pokazuje, jak skomplikowane są związki przyjaźni i więzi z rodzicami. Problem zostaje przedstawiony w kontekście warunków życia społecznego rodziny. Rozdział dziewiąty dotyczy zależności między relacjami z rodzeństwem i przyjaciółmi oraz złożoności powiązań między nimi. Ostatni rozdział, *Implikacje*, stanowi podsumowanie treści zawartych w książce; autorka przedstawia w nim również zagadnienia wymagające dalszych rozważań. Książka zawiera także dodatek dla rodziców, którzy chcą pomóc dzieciom doświadczającym trudności w relacjach przyjacielskich.

Autorka pokazuje, że relacja intymności między dziećmi powstaje bardzo wcześnie w rozwoju. Przytacza dane świadczące o tym, że już dzieci w drugim i trzecim roku życia potrafią nawiązywać bliskie relacje, które cechuje serdeczność, zrozumienie drugiej osoby i obopólna przyjemność czerpana z kontaktu. Mimo że wiele dzieci w wieku poniemowlęcym, a nawet przedszkolnym nie ma bliskich przyjaciół, są one zdolne w odpowiednich warunkach nawiązywać relacje, które cechuje wzajemność i trwałość w czasie. Zapoczątkowane we wczesnym dzieciństwie przyjaźnie są niezwykle ważne dla dalszego rozwoju dziecka. Dunn przywołuje tezę Carollee Howes, mówiącą, że w okresie przedszkolnym dzieci budują wewnętrzne reprezentacje relacji przyjacielskich, które stanowią podstawę ich późniejszych intymnych związków.

Przyjaźń między dziećmi przynosi wiele korzyści dla ich rozwoju poznawczego i emocjonalnego. Dzieci traktują przyjaciół w wyjątkowy sposób: dbają o uczucia swoich przyjaciół i na ile mogą, starają się uwzględnić ich punkt widzenia; ponadto lepiej wykorzystują swoje zdolności poznawcze w zakresie rozumienia świata społecznego. W relacjach z przyjaciółmi częściej szukają kompromisu i dążą do pojednania niż na przykład w związkach z rodzeństwem czy innymi dziećmi. Przyjaźń umożliwia dzieciom wykorzystanie ich potencjału; w relacjach z przyjacielem dzieci funkcjonują często na wyższym pozio-

mie niż w innych sytuacjach. Sama przyjaźń również podlega rozwojowi. Zmiany w jej naturze dotyczą umiejętności rozwiązywania sporów, intymności w relacjach z innymi czy wrażliwości moralnej. Dunn pokazuje, jak dzieci dorastają do lojalności i zobowiązania, dwóch cech dojrzałej, głębokiej przyjaźni. Prowadzą do niej: wzajemne lubienie się i przywiązanie, troszczenie się o drugą osobę oraz doświadczenia z zakresu dzielenia uczuć i myśli.

Jak zauważa Jerome Bruner w przedmowie do recenzowanej pracy, umacnianie bliskich związków z innymi ludźmi jest elementem budowania społeczności, w których żyjemy. Dunn pokazuje, że przyjaźń stanowi kontekst, w którym dzieci zdobywają wiedzę społeczną, m.in. ucząc się tego, jak inni ludzie postrzegają świat. Autorka zwraca uwagę na niezwykle ważną rolę zabawy w udawanie, która stwarza możliwości dzielenia wyobrazonego świata i ułatwia wzajemne uczenie się od siebie, na przykład poprzez szczególnie częste rozmowy o stanach wewnętrznych. Dane uzyskane w badaniach nad przyjaźniami wskazują, że do wieku 4 lat dzieci znacznie częściej prowadzą takie rozmowy z przyjaciółmi niż z matkami czy rodzeństwem. W intymnych relacjach z przyjaciółmi dzieci dowiadują się o mentalnych przyczynach zachowań innych ludzi. Dunn sugeruje, że sprawności poznawcze powstające i rozwijające się podczas wspólnej zabawy w udawanie stanowią podstawę rozwoju zdolności do komunikowania się, dzielenia idei innych ludzi i wzajemnego rozumienia.

Dunn przedstawia analizę zabaw w udawanie jako szczególną perspektywę w patrzeniu na to, co dzieci rozumieją i wiedzą o świecie społecznym, ze względu na ujawnianie się w nich natury dziecięcego rozumienia innych ludzi. Wykorzystywane i kształtowane podczas zabaw imaginacyjnych umiejętności w zakresie rozumienia świata społecznego są ważne dla rozwoju przyjaźni. Podzielanie wyimaginowanego świata wymaga zdolności do rozpoznawania intencji drugiej osoby, dzielenia jej zainteresowań, koordynowania komunikacji. Dane empiryczne wskazują, że

dzieci, które w młodszym wieku wykazują lepsze rozumienie uczuć, myśli i przekonań innych ludzi, w późniejszym wieku lepiej funkcjonują jako przyjaciele, na przykład łatwiej rozwiązują konflikty, a ich komunikacja jest bardziej płynna i efektywna. Wspólna zabawa uczy takich umiejętności społecznych, jak na przykład negocjowanie, uzgadnianie wspólnego stanowiska, zawieranie kompromisów lub szukanie alternatywnych sposobów rozwiązywania zaistniałych konfliktów.

Wraz z rosnącą złożonością rozumienia drugiej osoby zmieniają się również zabawy dzieci. Przechodzą one od wzajemnego obserwowania się, poprzez robienie tych samych rzeczy razem, do odgrywania dopełniających się ról. Szczególnie istotne jest spostrzeżenie Dunn, zgodne z wynikami wcześniejszych badań, że dorośli w zabawach w udawanie nie mogą zastąpić rówieśników. Czasem przypadkowe pojawienie się osoby dorosłej w pobliżu bawiących się dzieci powoduje przerwanie toczącej się właśnie zabawy. Dorosły nie potrafi tak dobrze jak przyjaciel być towarzyszem wspólnego zanurzenia się w wyimaginowany świat i podjąć dopełniających się ról. Być może dzieje się tak z powodu braku u dorosłego prawdziwej ekscytacji wymyślanymi przygodami i utraconym dostępem do świata dziecięcej fantazji? Autorka pokazuje, że nawet bardzo zaangażowani w zabawę w udawanie rodzice nie potrafią się w wystarczającym stopniu oderwać od rzeczywistości.

Dunn podejmuje próbę odpowiedzi na pytanie o powody, dla których zabawa w udawanie ma tak silny i pozytywny wpływ na rozwój dzieci. Wskazuje m.in. na szczególne znaczenie rozwojowe współtworzonych przez dzieci w procesie zabawy narracji. W narracjach łączą się sfera poznawcza i emocjonalna, a angażowanie się w fikcję prowadzi do wzbudzenia u dziecka prawdziwych emocji. Emocje te są współdzielone z przyjaciółmi w sprzyjających warunkach intymności. Tak więc bliska relacja z przyjacielem umożliwia z jednej strony przeżywanie różnorodnych emocji w zabawie, a z drugiej, doświadczenia te stają się początkiem zaufania i bliskości, które stanowią podstawę przyjaźni.

Autorka pokazuje również, że w przyjacielskich związkach kształtuje się moralna wrażliwość, a emocjonalna jakość przyjaźni i siła tej relacji związane są z rozwojem dziecka w zakresie rozumowania moralnego. Dunn odwołuje się do klasycznych spostrzeżeń Jeana Piageta na temat rozwoju dziecięcej moralności. Jego zdaniem, dyskusje z innymi dziećmi sprzyjają rozwojowi rozumowania moralnego. Dzieje się tak m.in. dlatego, że współ rozmówców charakteryzuje podobny status. Różnice w tym zakresie pomiędzy dziećmi a dorosłymi powodują, że dzieciom trudno jest zrozumieć punkt widzenia współ rozmówcy, a także odparować jego argumenty. Po raz kolejny Dunn podkreśla wyjątkowość znaczenia dziecięcych przyjaźni dla rozwoju.

Wyniki przedstawionych w książce badań wskazują, że z poziomem rozumienia społecznego obojga przyjaciół w wieku przedszkolnym oraz ich wspólnymi doświadczeniami, zwłaszcza podczas zabaw w udawanie, łączą się cechy przyjaźni w późniejszym wieku. Niebagatelny wpływ na dalszy rozwój dziecka mają cechy jego wczesnych przyjaciół. Badania dzieci w wieku szkolnym pokazały, że to, z kim przyjaźniło się dane dziecko w przedszkolu, może wpływać na jego zdolność do rozumienia zachowań aktualnych przyjaciół. Dunn zaznacza jednak, że o naturze tego wpływu przesądzają zarówno cechy przyjaźni, jak i różnice indywidualne. Wskazuje na niezadowalający poziom wiedzy z zakresu powiązań uwarunkowań genetycznych, cech temperamentu dzieci z kształtowaniem się ich przyjaźni. Analizując czynniki będące przyczyną różnic między dziećmi oraz ich wpływ na społeczne przystosowanie i zmieniające się z wiekiem relacje z innymi, pokazuje, że nie istnieje jeden rodzaj przyjaźni, a każda z nawiązywanych przez dziecko relacji jest inna. Autorka wyodrębnia dwa ogólne wzorce charakteryzujące przyjaźnie. Są nimi emocjonalna jakość przyjaźni i skoordynowana, złożona zabawa. Pozostają one od siebie względnie niezależne. Niebagatelne znaczenie dla trwania i rozwoju przyjaźni mają podzielane zainteresowania i wspólne cechy przyjaciół. Wraz z trwaniem związku przyjaciele coraz bardziej upodabniają się do siebie.

Dunn nie pozostawia czytelnikowi wątpliwości co do tego, że przyjaciele są ważni dla dzieci również jako źródło emocjonalnego wsparcia. Autorka opisuje, w jaki sposób przyjaciele mogą wspierać swoich towarzyszy w czasie konfliktów i rozwodów w rodzinie, podczas narodzin młodszego rodzeństwa czy w momentach przemian w sytuacji szkolnej. Już podczas zabaw w udawanie przyjaciele pomagają uporać się z tym, co przeraża, niepokoi czy ekscytuje. Ze względu na okazywaną troskę i szczere zainteresowanie pomagają uporać się z problemami również poza okolicznościami zabawy. Wraz z rozwojem sprawności społecznych dzieci stosują coraz bardziej złożone strategie wspierania. Przechodzenie przez trudne sytuacje wraz z przyjacielem pomaga w odzyskiwaniu równowagi i lepszym przystosowaniu. Przyjaźń może zabezpieczać przed negatywnym wpływem środowiska, ale zależy to od cech dziecka i cech przyjaźni. Autorka w bardzo zdecydowany sposób odróżnia przyjaźń od popularności w danej grupie. Wskazuje, że brak przyjaciół powiązany z odrzuceniem przez grupę związany jest z ryzykiem wystąpienia zaburzeń u dziecka, chociaż trudno jest ustalić przyczynowe powiązania pomiędzy tymi czynnikami. Aby podkreślić znaczenie przyjaźni dla dzieci, autorka przybliży czytelnikowi reakcje na utratę przyjaciela.

W dwu ostatnich rozdziałach Dunn pokazuje związki relacji rodzinnych i przyjaźni, osobno traktując problem relacji z rodzicami i opiekunami, a osobno relacje z rodzeństwem. Autorka zauważa, że wpływ rodziców na dziecięce przyjaźnie nie jest łatwy do określenia i bywa bardzo skomplikowany, a obraz wzajemnych powiązań między relacjami dziecko – rodzic a dziecko – przyjaciel jest wciąż niepełny. Badacze podkreślają, że relacja przywiązania między matką a dzieckiem jest związana z cechami przyjaźni, jakie nawiązuje dziecko, a związki te są coraz silniejsze wraz z wiekiem. Dotychczas nie określono w wyraźny sposób roli ojca w tych relacjach, wyniki badań empirycznych są często wzajemnie sprzeczne, ponadto dają się zauważyć różnice pomiędzy chłopcami a dziewczynkami, które

nie zostały dotychczas opisane ani wyjaśnione w zadowalającym stopniu. Dunn krytycznie analizuje tezę o wpływie relacji z rodzicami na przyjaźnie dzieci. Podaje wiele czynników charakteryzujących rodziców, które mogą mieć wpływ na sukces społeczny ich dzieci, od uwarunkowań genetycznych po ich społeczne przystosowanie. Zaznacza przy tym, że wpływ zarówno cech rodziców, jak i stosowanych przez nich metod wychowawczych oraz podejmowanych prób interwencji w dziecięce relacje jest modyfikowany przez inne zmienne, jak na przykład osobowość dziecka czy jego umiejętności społeczne przystosowania się. Wskazuje także na dwukierunkowość rozważanych powiązań, pokazując, jak relacje z przyjaciółmi mogą wpływać na relacje w rodzinie.

Książka zawiera dodatek przeznaczony dla rodziców, dotyczący możliwości wspierania dzieci mających trudności w związkach przyjacielskich. Nie jest on zbyt rozbudowany (niecałe 4 strony), a poprzedza go wstęp wskazujący na to, że rodzice mają dość ograniczone możliwości w tym zakresie. Autorka zwraca szczególną uwagę na przemoc wśród rówieśników, podaje listę objawów charakterystycznych dla jej ofiar, wskazuje na właściwe i niewłaściwe sposoby radzenia sobie z tym problemem przez rodziców. Pokazuje, że przyjaźnie skazane są na wzloty i upadki, a ich związek z zachowaniem rodziców bywa niewielki. Mówi też o potrzebie dostosowania swoich działań do etapu rozwojowego dziecka. Sam dodatek nie może być traktowany jako przewodnik. Wskazówki w nim zawarte stają się jasne po przeczytaniu całej książki i są wnioskami płynącymi z przedstawionych wcześniej badań, przy czym znajomość założeń opisanych w rozdziale *Rodzice a przyjaciele* wydaje się niezbędną do ich pełnego zrozumienia.

W niezwykle interesującym rozdziale służącym porównaniu relacji dzieci z rodzeństwem i z przyjaciółmi oraz ich związków autorka wychodzi od podania argumentów za i przeciw istnieniu powiązań między relacją dziecko – rodzeństwo a dziecko – przyjaciel. Pokazuje, że powiązania te mają odmienną naturę w różnych okresach życia dzieci. Nakreśla

wyraźne różnice w relacjach z rodzeństwem i przyjaciółmi, pokazuje, że to samo dziecko może zupełnie inaczej funkcjonować w tych związkach. Dunn podaje liczne przyczyny, które wykluczają możliwość uzyskania przejrzystego obrazu tych skomplikowanych powiązań. Wskazuje m.in. na niepowtarzalność każdej z relacji pojawiającej się pomiędzy dwoma indywidualnościami. Tym, co wyraźnie łączy wszystkie relacje, zarówno z rodzeństwem, jak i przyjaciółmi, czy opisywanymi wcześniej rodzicami, jest zależność ich przebiegu od obu partnerów diady.

Do zbioru pozytywnych cech przedstawianej pracy należy dodać jeszcze fakt, że Dunn nie idealizuje przyjaźni. Odważnie mierzy się z jej ciemnymi stronami, pokazując, jak na przykład podzielenie uczucia niechęci do osób trzecich, plotkowanie, wyrażanie złości na kogoś, a nawet opowiadanie dowcipów o czyichś wadach buduje przyjaźnie i jest świadectwem podzielenia uczuć z inną osobą i odsłaniania siebie w relacji. Autorka traktuje niektóre z negatywnych zachowań w relacjach, jak drażnienie się, jako wyraz wiedzy na temat innych osób. Zauważa również, że intensywność i intymność relacji w diadach lub triadach przyjaciół może być źródłem bolesnych przeżyć, jak zazdrość czy uczucie zranienia. Sygnalizuje również, że z rozwojem pewnych funkcji mogą wiązać się zwiększone koszty. Na przykład lepsze rozumienie świata społecznego może nasilać wrażliwość na krytykę czy przejawy braku sympatii ze strony innych ludzi.

Książka Judy Dunn pokazuje, jak przyjaźń wpływa na rozwój rozumienia świata społecznego. Zawiera ważną dyskusję roli zabaw w udawanie we wczesnym dzieciństwie oraz sposobów powiązania przyjaźni z umiejętnościami w zakresie teorii umysłu. Pokazuje, jak łączą się rozumienie stanów umysłu i uczuć innych osób, zabawy w udawanie, umiejętności społeczne i moralna wrażliwość. Ukazuje przyjaźń jako relację łączącą rozwój poznawczy i emocjonalny w podejmowanym przez dziecko wysiłku zrozumienia przyjaciela i zatroszczenia się o niego. Zamieszczona w książce analiza związku płci z przyjaźnią

pokazuje, że nie należy posługiwać się w tej dziedzinie zbyt prostymi rozróżnieniami, podobnie jak przy ustalaniu związków między relacjami w rodzinie i wśród przyjaciół. Starannie przeprowadzone rozważania nad naturą intymnych związków pokazują, że dziecięce przyjaźnie są prawdziwymi relacjami, które wyraźnie różnią się od tych z rodzeństwem czy rodzicami. Autorka odnajduje przyjacielskie relacje u małych dzieci i ujawnia, jak ważne są one w budowaniu przyszłych związków.

Mówiąc o przyjaźni, nie pomija też bardziej mrocznej strony relacji pomiędzy rówieśnikami i podejmuje próbę zbadania ochronnego działania przyjaźni wobec przemocy, odrzucenia i poczucia osamotnienia. W tle tych rozważań pozostaje jakże słuszne i ważne założenie o istotności rozpatrywania przyjaźni jako relacji, którą wspólnie tworzą dwie indywidualności. Według Dunn, za kształt przyjaźni ponoszą odpowiedzialność zawsze obie osoby budujące tę piękną relację.